COHERENCE – The Multidisciplinary Research Journal
Volume No: 4, Issue No: 2, Year: 2013 (July-December)
PP: 22-25
ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

पंडितकृष्णावधूत कृत काव्य लक्षण समीक्षा

डॉ. अशोक कुमार आजाद
प्रधानाचार्य, नागार्जुन उमेश संस्कृत महाविद्यालय, तरौनी, दरभंगा, बिहार

ऊनविंशतिशताब्द्यां दक्षिणे भारते वर्तमाने कर्णाटकप्रान्ते बल्लारिमण्डले होसपेटसमीपे नारायणदेवरकेरे ग्रामे प्रादुर्भूतः प्राच्यविद्याकाशस्य नक्षत्रराट् पण्डितप्रवरः कृष्णावधूतो विविधविद्याविधासु पञ्चाशत्तोऽपि अधिकान् ग्रन्थान् रराच । तत्र 'काव्यलक्षणसंग्रहः[1] काव्यनवनीतम्'[2] च द्वौ ग्रन्थौ यद्यपि लघुकायौ तथापि विवेच्यविषयदृशा विषयप्रतिपादनदृशा चातिमहत्त्वपूर्णौ स्तः। काव्यशास्त्रे प्रवेष्टुकामानां व्युत्पित्सूनां कृते ग्रन्थद्वयं बहुलाभाय भवेदिति भाति । काव्यलक्षणसङ्ग्रहे मङ्गलाचरणानन्तरं काव्यलक्षणं कुर्वन् ग्रन्थकारः लिखति —

"सालङ्कारगुणौ काव्यं शब्दार्थौ दोषवर्जितौ ।
तथा कवीनां समयानुरोधेन निबन्धितम् ॥"[3]

काव्यनवनीते च —

"कविसमयानुबद्धौ शब्दार्थौ काव्यम्।"[4]

वृत्रिश्चात्र —

"शब्दार्थयोरविनाभावाद् द्विवचनम्.।"[5]

"काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम् । कविसमयो जातिः। व्यङ्ग्यं जीवितम् । नायक आश्रयः । गुणदोषवृत्तिरीति-प्रवृत्तिपाकशय्यालङ्कारा लोकवत् ।"[6]

लक्षणद्वयपरिशीलनेन शब्दार्थयोः उभयोः काव्यसंज्ञा इति ज्ञायते। कीदृशयोः शब्दार्थयोः ? सालङ्कार गुणयोः दोषवर्जितयोः । 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यमित्याह भामहः' ।[7] तद 'दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ् कृती पुनः क्वापि' इत्याह मम्मटः।[8] 'इष्टार्थबोधकपदसमूहः काव्यशरीरमिति दण्डी।[9] काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते' इति वामनः[10] । 'वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः उत्कर्षहेतवः प्रोक्ताः गुणालङ्काररीतयः' इति विश्वनाथः"[11]। पण्डितराजजगन्नाथेन रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यमित्यभिधायि । पण्डितराजं विहाय प्रायः सर्वैः आचार्यैः शब्दार्थयोः काव्यसंज्ञा स्वीक्रियते । तथैवात्र कृष्णावधूतः शब्दार्थयोर विनाभावात् उभयोः काव्यत्वमाह । तदभिप्रायस्तु सहृदयहृदयाह्लादने उभयोः समप्राधान्यम् । उभयत्र रमणीयतायामीषन्मात्रन्यूनता सोढुम् असह्यौवेति भावेन द्विवचनमुपातम् । यथाह कुन्तकः —

"समसर्वगुणौ सन्तौ सुहृदाविव संगतौ ।
परस्परस्य शोभायै शब्दार्थौ भवतो यथा ॥"[12]

ध्वनिवादिनोः आचार्ययोः मम्मटविश्वनाथयोः काव्यलक्षणाभ्यां सह तुल्यते चेत् ज्ञायते यत् तत्र काव्ये अलङ्काराणां स्थितिः अपरिहार्या तद् यथोक्तं- सालङ्कार- गुणाविति । कविसार्वभौमः विश्वनाथः मम्मटकृतकाव्यलक्षणे 'अदोषौ' इति पदसन्निवेशे शङ्काः उद्भावयति - काव्यलक्षणे 'अदोषत्वम् अन्तर्भवति किम्? दोषरहितयोः शब्दार्थयोः काव्यत्वे काव्यशब्दार्थभूतवस्त्वेव जगति न स्यात् । सर्वत्र यः कश्चन दोषो भवेदेव। किञ्चिद्दोषवतोऽपि व्यङ्ग्यार्थभूयिष्ठस्य सहृदयहृदयाह्लादकस्य उत्तमकाव्यत्वं प्रेक्षावन्तः अङ्गीकुर्वन्त्येव । किञ्च दोषत्वेन परिगणिताः दुःश्रवत्वादयो यदि रसानपकर्षकाः तर्हि न ते दोषाः भवन्ति । तद्यथोक्तम् आनन्दवर्धनेन —

© Copyright @ Authors

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

"श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।
ध्वन्यात्मन्येव श्रृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥"[13]

ध्वन्यात्मवादिनः आचार्याः काव्ये रसं व्यङ्ग्यं जीवितभूतम् आत्मानं वा मन्वन्ते । तेषां मते आत्मभूतरसस्य स्फुटप्रतीतौ, सत्यपि दोषे, न काव्यत्वहानिः तद्यथोक्तम्—

"कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता ।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाध्वनुभवः स्फुटः ॥" [14]

मम्मटविश्वनाथौ उभावपि आचार्यौ काव्ये प्रधानभूतरसस्य अपकर्षकतत्त्वान् दोषान् मन्वाते । तथैव पण्डित कृष्णावधूतोऽपि दोषं लक्षयति—

"काव्यापकर्षहेतुर्दोषः । अपकर्षो नाम सहृदयानानन्दः।"[15]

अथवा 'अनुदरा कन्या' इत्यत्रेव 'अदोषौ' (दोषवर्जितौ) इत्यत्र अल्पार्थे नञ् । तदा दोषे सति बलवद् दोषरहितौ शब्दार्थौ काव्यमिति लक्षणं स्वीकरणीयम् ।

अलङ्कारं लक्षयति—

"शब्दार्थयोः शोभामाधाय व्यङ्ग्यमुपस्करोत्यात्मानं
देहस्थहारादिरिवालङ्कारः।"[16]

यथा आत्मविभूषितस्य शरीरस्यैव हारादय अलङ्काराः शोभां जनयन्ति अनात्मनः शरीरस्य तु न तथैव अलङ्कारा अपि रसात्मनोः शब्दार्थयोः एव । अत एव दोषालङ्काराणां प्रायिकत्वं स्वीक्रियते चेत कृष्णावधूतकृतं प्रकृतकाव्यलक्षणं सर्वथा निर्दुष्टं स्या ।

गुणानां नित्यत्वात् प्रायः सर्वैः आचार्यैः काव्ये तेषाम् अनिवार्यरूपेण स्थितिः स्वीक्रियते ।

पण्डितकृष्णावधूत कृत काव्यलक्षणस्य महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यं काव्यनिबन्धने कविसमयस्य परिपालने समापतति । काव्यनवनीताख्ये ग्रन्थे तु "कविसमयानुबद्धौ शब्दार्थौ काव्यमित्येव" भणितम् । अनेन काव्यजगति कविसमयस्य महत्त्वम् अभिव्यज्यते। को नाम कविसमयः ? जातिरित्याह लक्षणकारः । वस्तुतः अयं कविसमयः परम्पराप्राप्ता रूढ़िः प्रसिद्धिः वा यस्याः परिपालनं कविभिः अपेक्षितमिति अवश्यमेव कविसमयः कविभिः रक्षणीयः ।

कविसमय-शब्दोऽयं सर्वप्रथमं महाकविना राजशेखरेण प्रयुक्तः प्रतीयते । कविसमयं परिभाषयता तत्रभवता लिखितम्—

"अशास्त्रीयमलौकिकञ्च परम्परायातं यमर्थमुप- निबध्नन्ति कवयः स कविसमयः ।[17]

इममेवार्थं विशदीकुर्वन् स लिखति —

"पूर्वे हि विद्वांसः सहस्रशाखं साङ्गं च वेदमवगाह्य शास्त्राणि चावबुध्य, देशान्तराणि द्वीपान्तराणि च परिभ्रम्य यानर्थानुपलभ्य प्रणीतवन्तस्तेषां देशकालान्तरवशेन अन्यथात्वेऽपि तथात्वेनोपनिबन्धो यः स कविसमयः । कविसमय-शब्दश्चायं मूलमपश्यद्भिः प्रयोगमात्रदर्शिभिः प्रयुक्तो रुढश्च ।"[18]

महाकविराजशेखरस्य अनेन वर्णनेन कविसमयस्य यत् स्वरूपं निर्मीयते तदस्ति — अशास्त्रीयम् अलौकिकं परम्पराप्राप्तञ्च। वस्तुतः काव्यसंसारः ब्रह्मणः सृष्टेः भिन्नः वर्तते –

"अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥
भावानचेतनानपि चेतनवच्चेतनानचेतनवत् ।

© Copyright @ Authors

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

व्यवहारयति यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतन्त्रतया ॥"[19]

हंसविषये आभाणकमेकं प्रचलितम् - हंसः नीरक्षीरविवेकी पक्षी अस्ति । अतीते कस्मिंश्चित् काले हंसस्य एषः गुणः अभविष्यत् किन्तु इदानीं न दृश्यते । आचार्य महावीरप्रसाद द्विवेदी स्वकीये 'हंस का नीरक्षीर विवेक' शीर्षक निबन्धे बहूनां पश्चिमापश्चिमानां च विदुषां वैज्ञानिकानाञ्च प्रयोगोल्लेखपुरस्सरं लिखति यत् हंसस्य नीरक्षीरविवेकविषये किमपि निश्चितं प्रमाणं नोपलभ्यते । परञ्च अद्यत्वे न केवलं काव्यजगति अपि तु लोकेऽपि इदम् आभाणकं प्रचलति । न्यायप्रियस्य कस्यचित् जनस्य न्यायाधीशस्य कृते लोका: 'नीरक्षीरविवेकी' इतिविशेषणपदं प्रयुञ्जन्ति । स्पष्टतया नीरक्षीरविवेकित्वं न केवलं तथ्यम् अपितु प्रतीकम् अपि ।

वस्तुतः लोके कविः एव सर्जकः स चेतनभावान् अपि अचेतनवत् अचेतनभावान् च चेतनवत् वर्णयति। अत्र स स्वातन्त्र्यं भजति । अस्य काव्यलोकस्य स्वकीया परम्परा विद्यते । अस्यां परम्परायां सतोऽपि वस्तुनः भावस्य वा अनिबन्धनं असतोऽपि वस्तुनः भावस्य वा निबन्धनं दृश्यते । क्वचित् नियमेन क्वचित् विकल्पेन वा वस्तुनिबन्धनं प्राप्यते । सत्कवीनां प्रबन्धे एव फलवतः अशोकवृक्षस्य अफलत्वं चन्दनस्य चाफलत्वम् अपुष्पत्वं दृश्यते । वसन्तं विहाय अपरर्तौ कोकिलकूजनाभावो मयूराणां रुतं नृत्यं च केवलं वर्षर्तौ एव दृश्यते। अत एव कविसमय: अलौकिकम् अशास्त्रीयं चोच्यते।

पण्डितकृष्णावधूतः कविसमयान् चतुर्धा[20] विभजति सतोऽप्यनिबन्धनम्, असतोऽपि निबन्धनम्, नियमेन विकल्पेन च निबन्धनम् । क्रमाद् यथा - वसन्ते मालतीपुष्पम्, किर्तौ शुभ्रत्वादि, मलये चन्दनादि, चन्द्रे शेशो मृगो वा । मन्दारमरन्द चम्पूरिति [21] अन्यस्मिन् ग्रन्थे कवि समय: उदाहरणपुरस्सरं चर्चितोऽस्ति —

1. सतोऽप्यनिबन्धनम्—

अयने चन्द्रिकासम्पत्पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः।

वसन्ते मालतीपुष्पं कामिदन्तेषु रक्तता ॥

फलपुष्पे - चन्दने_ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _

न वर्णयेत्सतोऽप्येतान् प्रबन्धेषु कदाचन ॥

2. असतो निबन्धनम् —

हंसे किर्तौ च शुभ्रत्वं दार्ढयं दुष्कीर्तिपापयोः इत्यादि।

3. नियमेन निबन्धनम्—

बहुकालस्थितस्यापि शिवचन्द्रस्य बालता ।

मनुष्या मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतस्तथा ॥ इत्यादि ।

4. विकल्पेन निबन्धनं यथा —

कृष्णत्वं हरितत्वं वा कमलासम्पदोर्मतम् ।

पीतत्वं रक्तता वाऽग्नौ परागे स्वर्णविद्युतो: ॥[22] इत्यादि ।

महाकविः राजशेखरः कविसमयं त्रिधा विभजति —

"स च त्रिधा स्वर्ग्यो भौमः पातालीयश्च । स्वग्यापातालीययोः भौमः प्रधानः। स हि महाविषयः ।" भौमकविसमय: जातिद्रव्यगुणक्रियाभेदेन चतुर्धा पुनः सदसन्नियमभेदेन त्रिधा ।[23]

महाकविः विश्वनाथोऽपि साहित्यदर्पणे कविसमयान् वर्णयति– "मालिन्यं व्योम्नि पापे, यशसि धवलता वणर्यते हासकीर्त्योः_ _ _ _ _ जलधरसमये मानसं यान्ति हंसा ।"[24] इत्यादयः।

© Copyright @ Authors

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

एवं कविसमयोल्लेखस्तु बहुषु लक्षणग्रन्थेषु प्राप्यते परन्तु अवधूततः पूर्वतनेषु काव्यलक्षणेषु अस्य समावेशः कुत्रचिद् अपि न दृश्यते । कृष्णावधूत पण्डितस्य काव्यलक्षणस्य वैशिष्ट्यं तु कविसमयस्य तत्र समावेशः। इति दिक् ।

सन्दर्भ सूचीः-

1. काव्यलक्षणसंग्रहः
2. काव्यनवनीतम् (पण्डित कृष्णा वधूतकृतग्रन्थौ पूर्ण प्रज्ञसंशोधनमन्दिरम् - बेङ्गलुरुतः प्रकाशितौ ।)
3. काव्यलक्षणसंग्रहः, द्वितीय कारिका ।
4. काव्यनवनीतम्, तृतीय गोलके, आदौ ।
5. काव्यलक्षण संग्रहः, काव्यलक्षणे वृत्तिः ।
6. काव्यनवनीतम्, काव्यलक्षणे वृत्तिः ।
7. काव्यालङ्कार — 1-16
8. काव्यप्रकाशः, प्रथम उल्लासः प्रथमकारिका
9. काव्यादर्शः — 1-9 एवं 10
10. काव्यालङ्कार सूत्रवृत्तिः — 1-1-1
11. साहित्यदर्पणम्, प्रथमः परिच्छेदः कारिका - 3
12. वक्रोक्तिजीवितम् — 18, प्रथमोन्मेषः ।
13. ध्वन्यालोकः, द्वितीयोद्योतः, कारिका — 11
14. साहित्यदर्पणोदाहृतप्राचीनकारिका — 1-2
15. काव्यनवनीतम्, चतुर्थगोलकम् ।
16. काव्यनवनीतम्, तृतीयगोलकम्
17. काव्यमीमांसा, पृष्ठ - 190
18. काव्यमीमांसा, पृष्ठ -191
19. ध्वन्यालोकः तृतीय उद्योतः कारिका - 43
20. काव्यनवनीतम्, तृतीय गोलकम् ।
21. पण्डितकृष्णावधूतस्यैव अपरः ग्रन्थः । पृ० 193-195
22. काव्यमीमांसा पृष्ठ - 191
23. तत्रैव,
24. साहित्यदर्पण, सप्तम परिच्छेदः, 11-13

© Copyright @ Authors